12. Rusyna, O.V. (1998). *Ukraine pod tataramy i Lytvoiu* [Ukraine under Tatars and Lithuania]. *Ukraina kriz viky*, 6. Kyiv [in Ukrainian].
13. Skazanie ob ubienii v orde knjazja Mihaila chernigovskogo i ego bojarina Feodora [The legend of the murder in the Horde of Prince Mykhailo of Chernihiv and his boyar Theodore] // Biblioteka literatury Drevnej Rusi / RAN. IRLI; pod red. D.S. Lihacheva, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Ponyrko. T.5: XIII vek. Retrieved from: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4957> [in Russian].
14. (2002). *Slavjanskaja enciklopedija. Kievskaja Rus' – Moskovija* [Slavic encyclopedia. *Kievan Rus' – Muscovy*]. Moskva [in Russian].
15. Tolochko, P.P. (2018). *Kiev i Novgorod v X–XIII vv.* [Kiev and Novgorod in the 10 th –13 th centuries]. Kiev [in Russian].
16. Tolochko, P.P. (1996). *Kyivska Rus'* [Kievan Rus']. Kyiv [in Ukrainian].
17. Horoshev, A.S. (1986). *Politicheskaja istorija russkoj kanonizacii (XI–XVI vv.)* [Political history of Russian canonization (XI–XVI centuries)]. Moskva [in Russian].
18. Hrustalev, D.G. (2013). *Rus' i mongol'skoe nashestvie (20-50-e gg. XIII v.)* [Rus' and the Mongol invasion (20–50s of the 13th century)]. Sankt-Peterburh [in Russian].
19. Rurikid Dynasty DNA Project. Retrieved from: <https://www.familytreedna.com/groups/rurikid/about/news>.

Одержано 01.02.2019.

УДК 930.1:329(477)«18»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-17-24>**Нагайко Тарас,**

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного відділу
історичного краєзнавства
НІЕЗ «Переяслав»,
керівник навчально-наукового центру усної історії
taras.nahaiko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-1439-3576>
Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-
Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08400

Nahaiko Taras,

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Research Department of Historical
Local History NEES «Pereiaslav»,
Head of the Educational and Scientific Center
of Oral History
taras.nahaiko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-1439-3576>
National Historical and Ethnographic
Reserve «Pereiaslav»
8, Shevchenka Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08400

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті розглянуто питання, пов'язані з українським громадівським рухом другої половини XIX ст. У цей час з-поміж прогресивних кіл суспільства зріс інтерес до самоусвідомлення етнічних особливостей українського народу. Наукове вивчення історії та культури рідного краю дало подальший поштовх для усвідомлення власних національних рис. Учасники українофільських організацій ставили собі за мету

просвітницьку діяльність в середовищі українського селянства, а також наукове вивчення історії та культури рідного краю. У період з кінця 50-их до 90-их рр. XIX ст. у великих українських містах створилися т.зв. Громади. У цей час зусиллями інтелігенції було сформовано суспільну національну модель, що відіграла важливу роль у самовизначенні українців як політичної нації. Наукова та творча еліта зосередили свої потуги на вивченні мови, історії, етнографії, створенні національної літератури та театру. У реаліях імперської дійсності ці процеси жорстко контролювалися владними інституціями. Найбільш активні громадівці переслідувалися урядом, заборонялися їх творча та наукова діяльність. Втім, не зважаючи на це, державотворчі процеси, що мали вигляд культурного просвітництва розвинулись у формування української держави.

Ключові слова: громадівський рух, національна свідомість, суспільно-наукове життя, українофільство.

COMMUNITY MOVEMENT AS A PHENOMENON OF THE NATIONAL SELF-COMMUNICATION OF UKRAINIANS OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The article deals with the issues, connected with the Ukrainian communist movement of the second half of the nineteenth century. At this time, among the progressive circles of society, increased interest in self-awareness of ethnic characteristics of the Ukrainian people. The scientific study of the history and culture of the native land gave a further impetus to the awareness of their own national traits. The participants of the Ukrainophile organizations set out to educate the Ukrainian peasantry, as well as a scientific study of the history and culture of their native land. In the period from the late 50's to the 90's of the nineteenth century. In large Ukrainian cities, the so-called Communities. At this time, the social intelligence model was formed by the intelligentsia, which played an important role in the self-determination of Ukrainians as a political nation. The scientific and creative elite concentrated their efforts on learning the language, history, ethnography, the creation of national literatures and theater. In realities of imperial reality, these processes were rigorously controlled by the authorities. The most active hromados were persecuted by the government, their creative and scientific activities were forbidden. However, despite this, state-building processes, which had the appearance of cultural enlightenment, developed into the formation of the Ukrainian state.

Key words: community movement, national consciousness, social and scientific life, Ukrainophilism.

Друга половина XIX ст. позначилася активізацією національного українського руху в Російській імперії. Безумовно, означеному процесу сприяв розвиток суспільних інституцій, у тому числі освітянських та наукових осередків. Середовище інтелектуалів, що виникало на базі університетів та відповідних товариств, брало активну участь у формуванні теоретичних засад та поглядів щодо ролі й значення культурних особливостей розмаїтого конгломерату народів з територій, поневолених царським режимом. На тлі буржуазних рухів у країнах Європи зароджувалися ліберальні погляди з-поміж прогресивної частини аристократів Російської імперії, вчених, літературних діячів, представників інтелігенції тощо. Ще за часів масонів культурне та наукове просвітництво набуло вигляду усвідомленої боротьби за розум сучасників. Але воно швидко зіткнулося з протидією державницького абсолютизму, оскільки світоглядні засади, сформовані на ґрунті «вільнодумства», складали неабияку конкуренцію ідеологемам царизму. Національні та соціальні орієнтири, що пробудилися з-поміж представників прогресивної суспільної еліти на середину XIX ст., зумовили появу неформальних інтелектуальних осередків. На ниві народолобства постали численні гуртки, об'єднані ідеями культурного відродження на основі національної самобутності. Університетське середовище стало основою для формування українофільських груп молоді – громад.

Поєднавши еволюційний розвиток суто культурницької парадигми з елементами ліберального конституціоналізму, громадівський рух ствердив і дозволив висунути на політичну арену життєздатний український національний міф, що реалізувався під федеративними гаслами автономного суб'єкта, а пізніше еволюціонував у самостійницький республіканський проект. Тяглість цього процесу позначена появою найкращих інтелектуальних здобутків вітчизняних істориків, літературних діячів, мовознавців тощо. Саме діяльність громад, напівлегальних організацій, найбільше сприяла формуванню національної самосвідомості українців. Існуючи в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Єлисаветграді, Чернігові та інших містах імперії, громади виступили продовжувачами ідей Кирило-Мефодіївського братства, а згодом трансформували його ідеологічні постулати в паростки української державності. Визрівання національної ідеї в свідомості народу багато в чому залежало від діяльності найбільш видатних представників громадівського (українофільського) руху: В. Антоновича, Т. Рильського, К. Михальчука, М. Драгоманова, О. Русова та ін. Саме ці діячі своїми інтелектуальними потугами заклали базисну основу для подальшого створення національного українського проекту.

Витоками цього процесу стали суспільні зміни та певна лібералізація на початку 60-их рр. XIX ст., що позначилася впровадженням царським урядом низки давно назрілих реформ. Зокрема, гостро стояло питання свободи селянства. Один з корифеїв громадівського руху Т. Рильський у своїй праці «К изучению украинского народного мировоззрения» вказував на критичне ставлення українського населення до кріпосного ладу. Говорячи про Новоросію та північні території, зокрема й Київську губернію, він зазначав, що з-поміж людей в традиційній народній культурі зберігалися та побутували зразки пісенного фольклору, в якому зауважувалося про часи існування Запорозької Січі. «Воспевание в разных вариантах старания запорожцев о том, чтобы им были возвращаемы «степи-поля» («планські» – значащиеся на плане земли – по другому варианту) «по прежню границу», естественным образом переносились певцами и слушателями на их текущие житейские интересы» [10, с. 210–212].

Виступи українофільської інтелігенції відбувалися на тлі нетерпимості до будь-яких проявів національної окремішності як з боку влади, так і суспільства в цілому. Базуючись на віднайденні власної ідентичності, на практиці форми цього руху перемешувалися як з культурним просвітництвом, так і з революційним народництвом, даючи підстави для усіляких утисків та гонінь. В атмосфері імперського шовінізму будь-яка національна активність видавалася підозрілою та підпадала під визначення «сепаратизм». В. Антонович у праці «Про українофілів та українофільство» так описав характер тогочасних звинувачень з боку проросійських суспільних кіл у бік українських діячів: «кажущаяся любовь к областным отличиям, должно быть, есть ничто иное, как сепаратизм, т.е. желание политического отторжения Малороссии от России» [1, с. 132–133]. Крім того, характеризуючи існуючу суспільну атмосферу, він додає: «печально состояние общества в котором можно клеветать, подозревать и гнать людей не на основании дел и фактов, не на основании даже заявленных убеждений, а единственно только на основании предположения, что известные убеждения могут существовать в голове таких-то людей» [1, с. 131].

Найменша національна активність, навіть на культурницькому ґрунті, неодмінно провокувала реакцію з боку царизму, що з другої половини 70-их рр. XIX ст. відкрито боровся не лише з революційними настроями в суспільстві, а й заперечував будь-які еволюційні потуги самовизначення з боку національно свідомих громадян.

Член Старої Громади К. Михальчук у своїй автобіографії говорить про два основні чинники, що надихали прогресивне українство на національне самовизначення в умовах імперської дійсності, що уособлювала момент назрілої суспільної кризи другої половини XIX – початку XX ст. Отже, по-перше, це природжені симпатії до українського народу – «його моральної істоти, психології, побуту, первісної культури; до його безмірно трагічної

долі в багатовіковій тяжкій борні із іншими народами за свою волю за свої політичні, соціальні й культурні права; та міцна віра в добрий ґрунт захований в душі народній для розвитку вищої цивілізації одповідної кращим загальнолюдським ідеалам». По-друге, впливовим чинником він бачив «глибоке зневірення, до моральної життєвої вартости польщини і російства як національно-культурних і соціально-політичних режимів» [6, с. 220–221].

Цікавою щодо питання самовизначення українців в Російській імперії через наявні культурні ознаки є думка громадівця О. Русова, що з'явилася унаслідок оцінки ним свого переслідування з боку жандармських органів у 70-их рр. XIX ст. Пригадуючи спілкування з ними під час допитів, він говорить наступне: «Мне, например, случалось говорить, что для меня не существует украинского вопроса, ибо такой вопрос о существовании украинского народа может существовать у людей, вовсе незнакомых с географией и статистикой и полагающих, что такого народа вовсе нет, а, с другой стороны, мне и не зачем проповедовать «сепаратизм», так как он на деле существует в языке, нравах, обычаях народа, существование которого я никак отрицать не могу» [11, с. 220–221]. Саме такий, у дечому іронічний погляд на дійсний стан речей доводить суттєву важливість та демонструє виключну цінність наукового усвідомлення громадівцями принципів та критеріїв існування того чи іншого народу, а відтак, й визнання його права на власне самовизначення.

Про наявність чіткого державницького вектору у середовищі українофілів зауважує М. Драгоманов. Відповідне твердження знаходимо у «Чудацьких думках про національну справу». Основним пріоритетом у самоусвідомленні українців він визнає інтелектуальну складову, відповідно заперечуючи радикальні форми революційної боротьби, а відтак, і явний радикальний спротив системі: «Найголовніше – наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки допоможе. <...> Тепер же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку. Ось через що я думав, і думаю, що я власне служу справі вільності нашої нації, коли змагаюсь вияснити справу національності й людскости в прикладі до наших обставин» [3, с. 20].

Українофільські оцінки, що надавалися тим чи іншим подіям минулого, неодмінно підпадали під жорстку цензуру та, як прояви тогочасного сепаратизму, жорстко переслідувалися владою. Відповідно, розвиток національної ідеї відбувався у несприятливих умовах великодержавницького тиску. Він мав різні прояви: від несприйняття та заперечень до кримінальних справ. На більш глобальному рівні цей процес отримав вираження через введення заборон щодо української мови у 1863 та 1876 рр. – Валувський циркуляр та Емський указ. Втім, саме на тлі суспільно-політичних змін, урядових реформ та розвитку освіти й науки відбувся якісний крок українофільської спільноти до самоусвідомлення та подальшого самовираження. Громадівський рух, що виник як явище національного самопізнання в середовищі проукраїнської інтелігенції, розкривається через широкий спектр історіографічних понять – від українофільства (культурницьких практик) до національного відродження (глобальних суспільних процесів). Зародившись у середині XIX ст., він відіграв важливе значення в історії формування інтелектуальної основи творення української ідеї.

У відповідь на це від самого початку діяльності громадівців їх опонентами піддавалися критиці історичні витоки української державності, що декларувалися відомими вченими: М. Маркевичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Грушевським та іншими. Когортою полемістів (Л. Алексєєв, В. Белінський, М. Де-Пуле, М. Катков, Т. Падалица, Я. Шульгін, М. Юзефович) заперечувалися будь-які наукові здобутки, що містили «український слід». Своєю публічною реакцією вони намагалися будь-що знівельювати висновки та спотворити значення праць тих, до кого опонували, у першу чергу, через національний фактор. Так, В. Белінський у рецензійній статті «История Малороссии Николая Маркевича» висловив заперечення щодо існування українського народу та України (Малоросії), як державного утворення з власним історичним минулим. «Малороссия никогда не была государством, следственно, и истории, в строгом значении

этого слова, не имела. История Малороссии есть не более, как эпизод из царствования царя Алексея Михайловича: доведя повествование до столкновения интересов России с интересами Малороссии, историк русский должен, прервав на время нить своего рассказа, изложить эпизодически судьбы Малороссии, с тем чтобы потом снова обратиться к своему повествованию» [2]. Апелюючи до очевидних державницьких здобутків українців, критик зауважує на певній історичній інфантильності українців, що не дозволяє говорити про їх існування як окремого народу: «История Малороссии – это побочная река, впадающая в большую реку русской истории. Малороссияне всегда были племенем и никогда не были народом, а тем менее – государством. Они умели храбро биться и великодушно умирать за свою родину, им не в диковинку было побеждать сильного врага с малыми средствами, но они никогда не умели пользоваться плодами своих побед. Разобьют врагов в пух, окажут чудеса храбрости и геройства и – разойдутся по домам пить горилку» [2].

Натомість М. Костомаров у своїй праці «Дві руські народности» вказує на суттєві розбіжності між ментальним образом українців («южнорусів») та росіян («народ великорусский»). На користь українських державницьких традицій вчений приводить думку про те, що в основі характеру перших лежить бажання дати «прочность и формальность единству своей земли» [5, с. 237]. Виділяючи кілька етапів становлення українців як народу з власною державницькою філософією, вчений роз'яснює її природу. «Развитие личного произвола, свобода, неопределительность форм – были отличительными чертами южнорусского общества в древние периоды и так оно явилось в последствии. С этим вместе соединялось непостоянство, недостаток ясной цели, порывчатость движения, стремление к созданию и какое-то разложение недосозданного, все, что неминуемо вытекало из перевеса личности над общиностью. Южная Русь отнюдь не теряла чувства своего народного единства, но не думала его поддерживать: напротив, сам народ, по видимому, шел к разложению и все таки не мог разложиться. В Южной Руси не видно ни малейшего стремления к подчинению чужих, к ассимилированию инородцев, поселившихся между ея коренными жителями» [5, с. 242].

Порівнюючи період козацтва XVI–XVII ст. та удільність XII–XIII ст., М. Костомаров зазначає, що вони «гораздо более сходны между собой, чем сколько можно предположить». Він ототожнює козацтво з київськими дружинами, та виділяє спільну рису – «стремление к низложению предводителей» [5, с. 245]. На думку вченого, козацтво у своєму розвитку рухалося до колишнього удільного устрою – «скоро уже козачество доходило до прежнего удельного порядка и конечно бы дошло, если бы случайные обстоятельства, чисто мимо всяких предполагавшихся законов поворачивающие ход жизненного течения, не помешали этому». Як результат, М. Костомаров зауважує, що «родовое княжеское начало древней удельности не воскресло снова» [5, с. 246]. Втім, формування чіткого образу українців, як народу з іншою політичною ментальністю, відмінною від росіян, дозволило утвердитися в середовищі інтелектуалів відповідному базису, що демонстративно розмежовував обидва названі народи. Подальша полеміка, а також тиск та переслідування з боку російського царизму, що здійснювався упродовж наступних десятиліть, не відвернули громадянців від втілення їхньої мети – прагнень побачити самотні риси українського народу, як основу для рівності європейських народів.

Українські громади об'єднали довкола себе не лише наукові здобутки кращих інтелектуалів – представників українського народу, головне, в умовах бездержавності вони створили інформаційно-ідеологічне поле для становлення національної доктрини державного становлення. З розвитком суспільно-політичної ситуації в імперії, що вичерпувала свій ідеологічний ресурс у протистоянні з новими ідеями соціалізму та комунізму, настанням доби революційних змін, значна частина суспільства пристала на ті світоглядні орієнтири, що були сформовані саме членами українських громад. Їх просвітницька та наукова робота стала підґрунтям для створення національної ідеології,

що поширилася у народних масах. Були утворені відповідні політичні структури – партії, що взяли участь у формуванні нового суспільного буття. Результатом цього процесу стало утворення української держави – УНР. Саме наукові контакти, що зародилися в середовищі українофільської інтелігенції, її активна продуктивна діяльність з вивчення історії, мови та культури українського народу, а також взаємини з прогресивними діячами ліберального спрямування дозволили утвердити ідею національного відродження українства.

Не маючи чіткої офіційної програми діяльності, статутів, організаційної структури, програмних документів та відповідного планування своєї суспільно-політичної діяльності, громадівський рух другої половини XIX ст. виглядає певним феноменом через виключну ефективність формування національних орієнтирів в умовах імперського шовінізму. Аналізуючи джерела з історії громадівського руху, можна дати цілком протилежні оцінки діяльності українофільської інтелігенції, членам громад на різних етапах їх функціонування. Втім, важливим лишилося їх основний здобуток у творенні ідентичності українського народу. Те національне самоусвідомлення, що відбулося за рахунок інтелектуальних потуг кращих його представників, відродило історичну пам'ять та забуту правду про величкий та жертвний шлях, який пройшли ті покоління – предки сучасних українців, – які сформували державотворчу традицію, коріння якої сягають тисячолітньої давнини.

Нижче наведемо документ, що засвідчує один з багатьох кроків громадівців на шляху до омріяної мети. Мова йде про лист К. Михальчука¹ до М. Пипіна² з редакційного портфелю сьомої книги часопису «За сто літ», редагованого М. Грушевським у 20–30-их рр. XX ст. Ця історіографічна пам'ятка містить доволі багатий та цінний матеріал з історії українофільського руху. Вивченню її змісту на цей час присвячено кілька авторських публікацій [7; 8; 9]. Втім, матеріали останньої книги друком не з'являлися. Представлений нижче документ не є героїчною прокламацією щодо ідеалів українства. Навпаки, його текст сповнений делікатної перестороги, обумовленої суспільними реаліями. Саме такі матеріали демонструють, що шлях національного самоствердження у добу царизму не був чимось помпезним та героїчним. Навпаки, виступаючи в ролі цілеспрямованих заповзятих дослідників свого минулого ідейним українським інтелектуалам, крок за кроком в умовах переслідувань та цензури, доводилося виборювати можливість бути сприйнятим та почутим, аби згодом мати можливість у повний голос заявити про українську ідею – бути визнаним народом з-поміж таких же рівних собі.

Лист К. П. Михальчука до О. М. Пипіна (машинопис)³

Глубокоуважаемый Александр Николаевич.

Позволяю себе обратиться къ Вамъ съ всепокорнейшей просьбой отъ себя лично, а также и отъ некоторыхъ общихъ знакомыхъ нашихъ въ Києве, не отказаться принять подъ свое покровительство мою статью подъ заглавиемъ «Къ вопросу о малорусскомъ литературномъ языке», которую передасть Вамъ г. Ц. А. Белиловский, и, если можно, приютить ее какъ-нибудь въ «Вестнике Европы». Намъ не к кому и некуда больше обратиться в миломъ отечестве съ ходатайствомъ дать возможность публично промолвить слово в сою защиту, какъ только къ Вамъ и къ такому солидному и безпристрастному

¹ Михальчук Костянтин Петрович (1840–1914), український мовознавець, член Старої (Київської) громади з 1860-их рр..

² Пипін Олександр Миколайович (1833–1904), російський літературознавець, етнограф. З 1866 р. працював у літературно-політичному щомісячнику «Вестник Европы».

³ У архівній справі, крім вказаного листа, вміщено ще два листи К. Михальчука. Також на окремому аркуші є примітки, у яких зауважено: листи друкуємо з оригіналів, що переховуються в Державній Публічній бібліотеці в Ленінграді; Біліловський Кесарій Олександрович (псевдонім «Цезар» Біліло) український письменник і поет; Стаття К. П. Михальчука в «Вестнике Европы» вміщена не була; В «Київській Старині» за 1899 р. в кн. VIII і IX була вміщена стаття Михальчука «Что такое малорусская (южно-русская) речь?»

журналу, какъ «Вестникъ Европы». Мы знаемъ, что если Вамъ угодно будетъ оказать намъ поддержку въ этомъ деле, то успехъ его можно считать обеспеченнымъ.

Насколько мне известны Ваши взгляды на малорусское литературное движение, смею думать, что моя статья не заключаетъ въ себе ничего такого, что могло бы особенно противоречить имъ. Не смотря на полемический характеръ статьи, при томъ по крайне не большимъ для насъ вопросамъ, я старался сохранить въ ней по возможности тотъ корректный тонъ, какой обыкновенно требуется «Вестникомъ Европы» отъ помещаемыхъ въ немъ статей. Со стороны цензурной тоже, кажется, нетъ въ ней ничего особенно неподходящаго. Остается стиль и языкъ, которыми я, сознаюсь, похвалиться не могу, но уж за это не взыщите. – Во всякомъ случае, рассчитывая на Ваше благожелательное участие къ нашей незавидной хохлацкой «доле», смею надеяться, что Вы не откажете помочь намъ въ этомъ деле, чѣмъ премного обяжете глубоко уважающаго и преданнаго Вамъ

К. Михальчука.

Киев, 6 мая, 98 г.

Кирилловская ул., д. № 43. [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про українофілів та українофілство / Твори. Т. 1. Київ, 1932. С. 131–140.

2. Белинский В. Г. История Малороссии. Николая Маркевича / Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 5. Статьи, рецензии и заметки, апрель 1842–ноябрь 1843. / Ред. М.Я. Поляков. Москва: «Художественная литература», 1979. URL: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_2720.shtml (дата звернення: 08.02.2019).

3. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 121 с.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. Х, спр. 16942 // Бухбіндер Наум. «Листи К. П. Михальчука к А. Н. Пипіну», 4 арк.

5. Костомаров М. Две русския народности / Историческия изследования Николая Костомарова. Монография. Том первый. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1863. С. 221–289.

6. Михальчук К. Автобіографічна записка / Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ століття / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. 327 с.

7. Нагайко Т. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи // Переяславський літопис: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 10. С. 75–83.

8. Нагайко Т. Громадівський рух другої половини ХІХ століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ» // Український історичний збірник, 2017. Вип. 19. С. 361–371.

9. Нагайко Т.Ю. Історіографічні та документальні джерела громадівського руху з редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ» // «Часопис української історії». Вип. 39. 2018. С. 93–104.

10. Рильський Т. В житті ніколи неправді не служив / Упоряд. М. Г. Рильський. Авр передм.та комент. Н. М. Пазяк. Київ: Успіх і кар'єра, 2013. 576 с.

11. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 320 с.

REFERENCES

1. Antonovych, V. (1932), «*Pro ukrainofiliv ta ukrainofilstvo*» [About Ukrainophiles and Ukrainophilism] / Tvory. T. 1. Kyiv, 131–140 [in Ukrainian].

2. Belynskyi, V. H. (1979), «*Istoryia Malorossyy. Nykolaia Markevycha*» [History of Little Russia. Nikolay Markevich] / *Sobranie sochineniy. V 9-ty tomakh. T. 5. Staty, retsenzyi y zametky, aprel 1842–noiabr 1843.* / Red. M. Ya. Poliakov. Moskva, «Khudozhestvennaia literatura». Retrieved from: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_2720.shtml [in Russian].
3. Drahomanov, M. (1915), «*Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu*» [Wonderful thoughts about the Ukrainian national affair]. Naklad i druk partiinoi drukarni [in Ukrainian].
4. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernadskoho (IR NBUV), f. X, spr. 16942 // *Bukhbinder Naum. «Lysty K. P. Mykhalchuka k A. N. Pypinu»*, 4 ark [in Ukrainian].
5. Kostomarov, M. (1863), «*Dve russkyya narodnosti*» [Two Russian peoples] / *Ystorycheskyya yzslედovanyia Nykolaia Kostomarova. Monohrafiia. Tom pervyyi. Sankt-Peterburh: Tipohrafiia Tovaryshchestva «Obshchestvennaia Polza»*, 221–289 [in Russian].
6. Mykhalchuk, K. (1989), «*Avtobiohrafichna zapyska*» [Autobiographical note] / Sami pro sebe. *Avtobiohrafii vydatnykh ukrainsiv XIX stolittia / redaktsiia Yurii Luts'koho. Niu-Iork: Vydannia Ukrainskoi Vilnoi Akademii Nauk u SSHA* [in Ukrainian].
7. Nahaiko, T. (2016), «Hromadivskyi rukh v Ukraini u publikatsiiakh chasopysu «Za sto lit»: lysty ta dokumenty» [Civil movement in Ukraine in the publications of the magazine «For a hundred years»: letters and documents]. *Pereiaslavskyi litopys: zbirnyk naukovykh statei, 10*, Pereiaslav-Khmelnitskyi, 75–83 [in Ukrainian].
8. Nahaiko, T. (2017), «Hromadivskyi rukh druhoi polovyny XIX stolittia u spohadakh yoho predstavnykiv: dzherelno-istoriohrafichna vizii chasopysu «Za sto lit» [The communal movement of the second half of the XIX century in the memoirs of its representatives: a source-historiographical vision of the magazine «For a hundred years»]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk, 19*, 361–371 [in Ukrainian].
9. Nahaiko, T. (2018), «Istoriografichni ta dokumentalni dzherela hromadivskoho rukhu z redaktsiinoho portfeliu 7-oi knyhy chasopysu «Za sto lit» [Historiographical and documentary sources of communal movement from the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «For a hundred years»]. *Chasopys ukrainskoi istorii, 39*, 93–104 [in Ukrainian].
10. Rylskyi, T. (2013), «*V zhytti nikoly nepravdi ne sluzhyv*» [In life, he never served untruth] / *Uporiad. M. H. Rylskyi. Avr peredm.ta koment. N. M. Paziak. Kyiv: Uspikh i kar'iera* [in Ukrainian].
11. Rusov, O. (2011), *Shchodennyky ta spohady* [Diaries and memories] / *Uporiadkuvannia, pidhotovka do druku, vstupna stattia, komentari O. Ya. Rakhna. Chernihiv: Desna Polihraf* [in Ukrainian].

Одержано 10.04.2019.

УДК 94 (477.8) “19”

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-24-32>

Хмельницька Людмила,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та культури України
ludmylahm@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-2482-4322>
Державний вищий навчальний заклад

Khmelnitska Lyudmyla,
Candidate of Historical Sciences, assistant
professor of Department of History and
Culture of Ukraine
ludmylahm@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-2482-4322>